

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

**ВІД РИМСЬКОГО ПРАВА
ДО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРАВА ЄВРОПИ:
ЄВРООРІЄНТОВАНА ШКОЛА
ПОРІВНЯЛЬНОЇ ЦИВІЛІСТИКИ
НА ТЛІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ**

Колективна монографія

*За редакцією
Є. Харитонова, О. Харитонової, І. Давидової*

Одеса
Фенікс
2025

УДК 323.22/.28:355.01] (477):342.7
В 42

*Рекомендовано рішенням вченої ради Національного університету
«Одеська юридична академія» 24 вересня 2025 року (протокол № 2)*

Рецензенти:

Булеца С. Б. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри цивільного права та процесу Ужгородського національного університету;

Гринько С. Д. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова;

Дудченко В. В. – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія».

В 42 **Від римського права до інтеграційного права Європи: євроорієнтована школа порівняльної цивілістики на тлі гібридної війни : кол. монографія / за заг. ред. проф.: Є. Харитонова, О. Харитонової, І. Давидової. – Одеса : Фенікс, 2025. – 660 с.**
ISBN 978-617-8763-01-5

Колективна монографія є комплексним дослідженням еволюції приватного права – від римської традиції до сучасних європейських моделей у контексті гібридної війни проти України.

У книзі поєднані: дослідження методологічних засад порівняльної цивілістики; аналіз римського приватного права як основи європейської правової цивілізації; вивчення впливу гібридної війни на приватноправові інститути; компаративістські студії у сфері сімейного, договірної, спадкового, банківського та цифрового права; розгляд нових викликів, пов'язаних із цифровізацією та трансформацією правосвідомості.

Монографія адресована науковцям, викладачам, юристам-практикам, студентам юридичних факультетів і всім, хто цікавиться розвитком приватного права в умовах європейської інтеграції та гібридної війни.

УДК 323.22/.28:355.01] (477):342.7

ISBN 978-617-8763-01-5

© Колектив авторів, 2025

ЗМІСТ

Авторський колектив	5
ВСТУП.	7

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРИЧНІ ПІДВАЛИНИ

Розділ 1. Від вивчення рецепції Римського приватного права до теорії адаптації європейських правових систем: Одеська школа порівняльної цивілістики (Євген Харитонов, Олена Харитонova).	9
Розділ 2. Методологічні імперативи порівняльної цивілістики під час гібридної війни (Євген Харитонов, Олена Харитонova).	39
Розділ 3. Римське приватне право як підґрунтя права ЄС (Євген Харитонов, Олена Харитонova).	77
Розділ 4. Глобалізація, глокалізація і дихотомія «приватне право-публічне право» через призму гібридної війни (Євген Харитонов, Олена Харитонova).	119
Розділ 5. Приватне право у відкритому суспільстві в аномальних умовах (Євген Харитонов, Олена Харитонova, Ірина Давидова).	150
Розділ 6. Еволюція суб'єктів права та розвиток представництва: від часів римського приватного права до сьогодення (Ірина Бабич).	179

ГІБРИДНА ВІЙНА ЯК ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

Розділ 7. Російсько-українська гібридна війна: юридичний фронт (Євген Харитонов, Олена Харитонova).	210
Розділ 8. Розвиток цивільного законодавства в умовах гібридної війни: модернізація, рецепція, трансплантація. Досвід і перспективи (Богдан Фасій).	239
Розділ 9. Волонтерська діяльність в умовах гібридної війни (Юлія Кривенко)	272
Розділ 10. Цивільні правовідносини, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва Збройних сил України (Микола Павленко)	288
Розділ 11. Проблеми, що виникають у зв'язку зі смертю військовослужбовця ЗСУ, під час дії воєнного стану (Валерій Герсак).	309
Розділ 12. Проблеми інституту встановлення фактів, що мають юридичне значення в умовах гібридної війни (Юлія Цал-Цалко)	327

Розділ 6

ЕВОЛЮЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ПРАВА ТА РОЗВИТОК ПРЕДСТАВНИЦТВА: ВІД ЧАСІВ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА ДО СЬОГОДЕННЯ

DOI

Ірина Бабич

кандидатка юридичних наук, доцентка

На сьогоднішній момент в українській державі відбуваються значні зміни, що стосуються змін у суспільному, політичному та економічному житті. Значних перемін зазнає особливо цивільне законодавство, яке регулює саме економічні майнові відносини. Проходять значні зміни у «майновому» законодавстві, в процесі відміни знаходиться Господарський кодекс України, що довгий час був основним підприємницьким Законом. Потребує врегулювання та визначення правосуб'єктності учасників правовідносин, враховуючі наявні зміни. Сама держава перебуває у процесі визначення своєї ідентичності та суверенності. Тому, звичайно, не виникає сумніву актуальність розгляду питання змін правового регулювання основних інститутів, таких як представництво, що забезпечують реалізацію правосуб'єктності у складно створеній правовій системі. Інститут представництва представляє собою складну теоретичну конструкцію, механізм, який би дозволяв одній особі (уповноваженій) представляти інтереси іншої сторони (вповноважуючої) та діяти від її імені. Представництво, як правовий механізм є результатом теоретичних розробок відносно сучасної думки, хоча начала його формування ми можемо прослідкувати ще з часів стародавніх, з часів римського права, що є основою, ядром сучасного цивільного права України та світу, визначаючи основні принципи правового регулювання.

Можна помітити, що правові відносини, яких одна особа допомагає здійснити інтереси іншій особі виникають з самого початку виникнення правового регулювання. Починаючи досліджувати порядок

формування представництва з часів римського права, ми можемо прослідкувати еволюцію формування такого інституту, зокрема, ми побачимо закономірності розвитку представництва із закономірностями розвитку правосуб'єктності, яке значення буде мати правосуб'єктність в залежності від політичного та економічного розвитку у еволюції та розвитку приватного права.

Тому, метою даного наукового дослідження буде прослідкувати логіку формування представництва з часів римського права послідовно у сучасну концепцію континентального цивільного права.

Дослідженнями питань представництва та правосуб'єктності, звичайно, були зацікавлені всі класичні вчені-юристи: О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць. Багато також сучасних дослідників: О. С. Северова, А. І. Дришлюк, які розглядали всебічно інститут представництва в сучасному цивільному праві України. У працях Р. О. Стефанчука акцентується увага на зв'язку представництва з еволюцією зобов'язального права. Питання представництва завжди викликають активні дискусії, тому що, пов'язано із активним практичним життям особи та має врегулювати потреби не тільки суб'єктів приватного права, але врахувати виклики з боку економіки, політичного життя.

Дане дослідження спрямоване на визначення основних етапів розвитку представництва з часів римського права, визначення правової природи представництва у системі початку формування права і правосуб'єктності, у середньовіччі і у сучасному праві. Розглядаються питання рецепції римського права у сучасному представництві в континентальному праві і окремо у сучасному праві України.

Формування основних положень римського права, а також розвиток самого римського права дозволяє помітити закономірності впливу розвитку одного поняття на розвиток і формування іншого поняття. Це тим більше має визначальне значення, що мова йде про формування основу основ сучасного приватного права. Римське приватне право є основою сучасного приватного права. Поняття правосуб'єктності і зобов'язань, було визначені і розроблені у римському приватному праві, є ключовими поняттями і змін не зазнали, а були доповнені якимось специфічними відповідно вимог часу, характеристиками. Поняття правоздатності у цивільному праві є визначальним у багатьох цивільних правовідносинах, особливого яскравого значення

правоздатність має значення у відносинах представництва, що є темою дослідження.

Але, що викликає великий інтерес, ми можемо прослідкувати формування правоздатності у римському праві. Ми маємо ґрунтовні матеріали відносно того, як формувалися зобов'язання. Не має дискусії відносно того, що зобов'язання в римському праві виникли із правопорушення. Але, звернемо увагу, що собою представляє «правопорушення» не у сучасному праві, а саме у римському праві.

Характеризуючи *jus civile* ми можемо, в даному випадку, зазначити, що поділу права на приватно і публічне не було. Тільки пізніше Ульпіан вкаже на поділ права на приватне і публічне, при цьому зазначаючи, що це має значення для вивчення права. Хоча, треба зауважити, поділ на приватне і публічне сьогодні має значення і викликає актуальні дискусії. Отже, на підґрунті існування кровавою помсти виникають перші зобов'язальні відносини. Тобто римський громадянин завдавав іншому шкоду, і замість того, щоб поститись, що зрозуміло, було неефективним, він домовлявся шкоду відшкодувати. Крім того, він погоджувався з тим, що у випадку, коли він не відшкодує, не виконає свою обіцянку, він буде нести негативні наслідки у вигляді санкції. В цій моделі ситуації ми бачимо вже появу третього суб'єкта, якому підпорядковуються дві сторони. Цю особу можна назвати влада, публічна влада або держава. В даному випадку не має принципового значення. Таким чином виникають не просто суспільні відносини, а відносини, що регулюються якоюсь третьою силою, і ці відносини отримують статус правових, стають загальнообов'язковими для всіх і забезпечуються державним примусом. В процесі такої еволюції ми можемо помітити також формування такої категорії як правоздатність. Тобто існувала певна людина, інтереси якої поступово починають захищатися з боку влади. Специфіка таких відносин полягає в тому, що вони захищаються за ініціативою людини (яка постраждала), також призначається штраф, який виплачується не державі, а постраждалій особі. Таким чином виникають делікти, із яких потім виникають зобов'язання. Так виникають зобов'язальні відносини. Вони визначаються майном та переходять за спадком у порядку універсального правонаступництва. Позови, які видавалися для захисту із деліктних зобов'язань надавались спадкоємцям кредитора. Спадкоємець відповідача ніс відповідальність, якщо, якщо у

порядку спадку він отримав щось в результаті вчинення делікту його спадкодавцем. Він відповідав у межах свого збагачення. Таким чином формується і визначається об'єкт або категорія, яка належить римському громадянину, яка характеризує його як суб'єкта, який може мати певні права, нести майнову відповідальність, набувати права, і всі ці відносини захищаються силою державного примусу. Тобто формується поняття цивільної правосуб'єктності.

Характеризуючи формування правосуб'єктності у римському праві, не зайвим буде зазначити, що дієздатність у договірних відносинах не завжди співпадає із правосуб'єктністю. Це вказує на існування і формування окремого поняття правосуб'єктності, окремого від дієздатності. Тобто існує окрема якість особи, така як здатність бути носієм якихось прав, що захищається державою, яка відрізняється від здатності нести відповідальність тільки за договорами, тобто приватними домовленостями. Наприклад, неповнолітні (*inpuberes*) не могли укладати договори без участі опікуна, але несли відповідальність за деліктними зобов'язаннями.

Цінність аналізу римського права у питанні аналізу формування правоздатності у приватному праві полягає в тому, що ми достовірно можемо прослідкувати фактичні дані. Першим видом деліктів, який виникає у римському праві, який пов'язаний із відшкодування шкоди є *injuria*.

Безумовно, становлення та розвиток інституту моральної (немайнової) шкоди мало свій початок саме з однієї норми по відшкодуванню шкоди, яка була завдана не чомусь матеріальному, а особистісному елементу права – здоров'ю, тілу, духовному розвитку, розуму людини.¹

Специфікою для римського права є те, що таке правопорушення, яке визнається за ініціативою приватної особи, відшкодовується у вигляді штрафу, який сплачується приватній особі.

Отже Ульпіан *injuria* визначає, як те, що виконане не за правом (D.47.10.1) «*Injuria ex eo dicta est, quod non jure fiat: omne enim, guos non jure fit, injuria fieri dictur*». «Ін'юрія називається так тому, що вона здійснюється неправомірно, адже все, що здійснюється неправомірно, називається ін'юрією».

¹ Забара І. М. Відшкодування моральної (немайнової шкоди) в міжнародному приватному праві: URL:<https://meqo.info>

Починаючи з 286 р. до н.е. відповідно Закону Аквілія починається поступове зміщення уваги з речей на особистість.

Також потрібно зазначити, що визнавалася моральна шкода, не тільки самої особи, але й моральна шкода непряма. Наприклад, непряма *injuria per consequentias* – непряма образа завдана члену сім'ї, що впливало на репутацію всієї сім'ї.

Виникнення *injuria* пов'язують із створенням Законів XII таблиць у 5 ст. до н.е. Це поняття позначало вбивство (перш за все), нанесення тілесних ушкоджень і насильницьке порушення недоторканості житла. У більш пізню епоху – позначають всі випадки порушення честі, що підлягають захисту, про що зазначають К. Цвайгерт і Х. Кьотц.¹

За законами XII таблиць *injuria* визначалася як будь-яке пошкодження чужих матеріальних або особистих цінностей, що не має спеціальних санкцій: «*Si injuria faxsit viginti quingue poenae sunt*». Покарання було єдиним: 25 асів.

Поняття честі та доброї совісті у стародавніх римлян перетворилося у принцип добросовісності, який мав суттєве значення для деяких контрактів.

Потрібно також зазначити, що більшого значення надавали добросовісності патриції порівняно із плебеями. Що підкреслює значення честі і правового статусу.

Римське право є підґрунтям для сучасного приватного права та законодавства Європи. Але, ми помічаємо, що у римському праві концепція представництва сформулювалася не одразу, і взагалі не визнавалася. Це цікавий факт, що підкреслює, що при активному формуванні концепції правосуб'єктності, римське право на етапі *jus civile* відкидає можливість ускладнення положення суб'єктів права, не дозволяючи прив'язувати їх права до інших осіб. Тільки особисто можна було здійснювати права, не передачі третім особам. *Jus civile* характеризується суворою формальністю, що дозволило у кінцевому підсумку виробити правила поведінки, що сформували класичне приватне право.

Але ж, звичайно, необхідність допомоги інших осіб у практичному реальному житті помітні у правовому полі із самого початку. Це, звісно, проявляється в існуванні, як би ми зараз зазначили «закон-

¹ Zweigert C., Kötz H. (2008). An Introduction to Comparative Law (3rd ed.) Oxford University Press. p. 321

ного представництва». Сам устрій суспільства у Римі передбачав, що відповідальним та носієм права був від сім'ї тільки один батько сімейства (*pater familias*). Тільки він мав здатність здійснювати юридично значні дії від імені членів своєї родини та підвладних. Діти, навіть при досягненні повноліття не могли набувати прав самостійно, а здійснювали це через представника, тобто через свого батька.

В період дії *jus civile*, суворо формального права, суб'єктами цивільних правовідносин були вільні люди. Але не всі вільні люди могли здійснювати свої права. Батьки сімейства здійснювали права в інтересах членів своєї родини. Тобто, хоча син міг бути повнолітнім, вільним громадянином римської держави, він не міг бути персоною свого права. В цілому суб'єктами права могли бути всі вільні люди: громадяни Риму, іноземці, особи без громадянства. Не могли бути суб'єктами права тільки раби. Тому, звичайно, виникає певна потреба для негромадян у здійсненні права за допомогою інших осіб, які такі дії можуть здійснити. Відповідно римляни застосовували певні припущення, які дозволяли обійти певним чином принцип формалізму, який властивий *jus civile*.

Прикладом такого припущення є існування рабського та іншого пекулія. У римському праві претору надавалося право застосовувати певну сукупність заходів (*adecticiae qualitatis*) для забезпечення виконання батьками сімейства зобов'язань, які були укладені рабом або сином.

Отже, у *jus civile* ми можемо зазначити механізм і структуру представництва. Існував *rescuium* – пекулій, тобто майно, яке було навмисно виокремлено від всього майна сім'ї. Виокремлювався пекулій уповноваженою особою, тобто або батьком сім'ї для своїх синів, або так називалося майно, що виділяв власник для свого раба, для ведення господарства, зокрема для укладення різноманітних договорів. Такі відносини можна назвати першим проявом відносин представництва у римському праві. Далі такі відносини ускладнюються і набувають характер договірних, поступово, разом із розширенням правосуб'єктності учасників цивільного обігу.

Яскравим прикладом інституту представництва в римському праві періоду пізньої Республіки та Принципату науковці називають договір *negotiorum gestio*. Власне кажучи це квазидоговірне зобов'язання, за яким особа діє в інтересах іншої сторони без попередньої

домовленості. «Гестор» відповідно з цими відносинами бере на себе обов'язок управління справами іншої особи, коли його майну (майну «домінуса») загрожує якась небезпека і виникає необхідність негайно вживати заходи по управлінню.

Також наступним договором, який є проявом договору представництва можна назвати договір доручення (*mandatum*). За цим договором мандатарій (повірений) міг укладати угоди, здійснювати інші юридичні дії, а також фактичні дії. Договір був безоплатним. Вважалося, що *mandatum* походить із дружньої послуги, «*ex officio atque amicitia*». Якщо за здійснення таких дій передбачалася плата, то вважалося, що здійснювався найм. А працювати за наймом для римського громадянина вважалося дещо ганебним. Але все ж таки, мандатарій міг отримати певний подарунок, як віддяку у формі «*merces*», або пізніше, «*honor*». Треба зазначити, що незважаючи на безоплатність доручення, повноваження мандатарія і його поведінка ретельно врегульовувалось. В цьому вбачається початок формування інституту представництва у римському праві. Формуються і інші схожі рими із сучасним представництвом: можна було вчиняти дії не тільки особисто (що вимагалось спочатку за римським правом), але й доручалось виконання іншим особам. В той же час поручитель відповідав за дії залучених осіб як за свої власні.

Історія розвитку представництва дозволяє нам означити основні визначальні етапи формування основних елементів інституту представництва у співвідношенні її розвитком правового положення суб'єктів у римському праві і у сучасному цивільному праві. На формування правового положення, статусу у праві впливають умови політичного, соціального та економічного життя. В римському праві, щоб вважатись особою, необхідно було мати певний правовий статус. Це визначальна категорія, тому зміни у правовому статусі особи тягнуло зміни у інших правовідносинах в правових конструкціях. Спочатку існування положень правовідносин вони пройшли шлях від простих елементів та обмеженого кола осіб, далі ця конструкція ускладнюється, розширюється, доповнюючись новими елементами.

На ранніх етапах розвитку угоди могли укладати тільки батьки сімейства. Далі дозволялось укладати угоди через підвладних, навіть рабів. У класичний період з'являється посадова особа *procurator*, який здійснює управління майном, діє в інтересах і від імені власни-

ків майна, також *mandatum* виникає. Певні вже більш чіткі правила регулювання представництва виникають вже в період Пізньої імперії. Посилюється роль юридичних представників у суді. Виникають юридичні особи, корпорації, у яких здійснюється формальне і неформальне представництво.

Постійне розширення римської Імперії призвело до ускладнення економічних та політичних умов. У сфері суб'єктів також з'являються нові категорії із своїм правовим статусом – іноземці, латини, вільновідпущеники. Певний період їх правове положення не було чітко визначеним. Спочатку вони взагалі не могли брати участь у цивільному обігу.

На прикладі розвитку правового положення колонів, як вільних громадян Риму, можна прослідкувати також розвиток і еволюцію представництва у правовій системі стародавнього Риму. Правовий статус колонів еволюціонував із часом, відображаючи зміни у економічних потребах імперії та посилення тяжкості сільської праці.¹

У III- IV столітті у Римі склалася критична ситуація, коли труд рабів вже перестав бути економічно вигідним, у той же час виникають потреби в аграрному секторі. Виникає така категорія людей, які займалися сільським господарством, закріплювалися за земельною ділянкою і не могли змінити своє правове положення. Ульпіан писав: «Колони прикріплені до землі, яку вони обробляють, та не можуть бути відділені від неї без дозволу господаря» (D.50.16.98).

Залежність колонів підсилювалась, що стало частиною процесу переходу від класичного римського права до ранньофеодального у Європі. Колони особисто закріплювалися, що відобразилося у праві, вже більше дій вчинялися через посередників та третіх осіб, що стало підґрунтям для формування інституту представництва та довіреності у Європі. Колони діяли в інтересах великих землевласників, але їх стан був надто залежним, щоб вони отримували винагороду. Тобто діяльність їх була схожа в чомусь на виконання робіт, за яку вони не отримували оплату і не були вільні у питанні свободи договору. Колони могли виконувати функції близькі до найманої праці так і до підрядних відносин, що демонструє поступову еволюцію та зміщення правових інститутів у пізньому римському праві.

¹ Keit Hopkins, "Conquerors and Slaves". URL: <https://www.cambridge.org/core/books/conquerors-and-slaves/4A0A5E6A9E6D3E6A9E6D3E6A9E6D3E6A>

Управління господарством великих землевласників займалися спеціальні представники, які були посередниками між землевласниками та колонами. Колони були обмежені у правах і могли укладати угоди щодо закупівлі знарядь праці, наприклад, або продажу надлишків врожаю тільки через представника.

На сучасному етапі розвитку цивільного права актуальним є питання статусу і ролі органів юридичної особи як представників цієї юридичної особи. Відповідно до правової природи юридичної особи як об'єднання із власною волею, вона може діяти тільки через своїх представників. У римському праві не було розроблене поняття юридичної особи, але було розуміння, що юридична особа – це особливий суб'єкт, який відокремлюється від осіб фізичних (першими, наприклад, були об'єднання ремісників). Окремі об'єднання *corpora universitas*) визнавалися правоздатними. «Ідея юридичної особи виявилася у визнанні за міськими общинами прав на самоуправління і господарську самостійність, що прирівнювало їх до статусу фізичних осіб... З часом правоздатність визнавалась і для інших корпорацій».¹

Отже, у добу Республіки існували громадські об'єднання, які діяли через свої органи, як у територіальних громадах, але йдеться не про представництво, а про реалізацію своїх функцій через своїх посадовців.

У римському праві юридичні особи не мали повноцінної самостійної волі. Для того, щоб реалізувати свої права необхідним була участь фізичних осіб. Звідси і виникає зв'язок із інститутом представництва. (D. 38,3:35,1:50; 50,1).

Юридична особа представляє собою об'єднання волі різних осіб, воля виражалася через дії представників, що представляє собою концепцію «правоздатності за допомогою органів». В судовому процесі юридичні особи представлялись за допомогою спеціального уповноваженого актора. У цивільному обігу діяли за допомогою зборів – *magistri, rectores*. Концепція юридичної особи, розроблена у римському праві стала основою для розвитку поняття юридичної особи у Середньовіччі. Юридична особа розумілася як певне штучне утворення, яке виникло за допомогою права. Був розроблений інститут органів юридичної особи, який став важливою складовою

¹ Владикін О. Н. Римське приватне право. Навч. посібник, К. 2025р. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/361421cc-1d8d-4b5e-9d79-7f8492f6b2f2/content>

сучасного корпоративного права. Розвиток інституту прямого представництва дозволило спростити укладення правочинів від імені юридичної особи.

Ще одним способом здійснювати свої права через інших осіб у римському праві було застосування удаваного судового процесу (*in iure cessio*). За допомогою такого удаваного процесу надавалася змога у відносинах ведення чужих справ без доручення залучати третіх осіб для здійснення своїх суб'єктивних прав, за допомогою *ratihabito mandato comparatur* схвалення дій представника.

Крім того твердження щодо недостатнього розповсюдження добровільного представництва можна визнати частково справедливим лише щодо раннього періоду розвитку римського права – того періоду, поки воно не набуло гнучкості, властивої йому, як універсальній системі права.¹

У середньовіччі канонічне право внесло значний вклад у розвиток представництва, особливо у сфері договірних прав.

У середньовічному цивільному праві представництво набуває все більшого значення, особливо в торгівельних відносинах, де агенти діяли від імені купців, укладаючи угоди та представляючи їхні інтереси.²

«У Західній Європі держава як соціальний інститут, форма і знаряддя з часів раннього Середньовіччя. До X ст. тут склалася система державних інститутів, затверджено станові та міжстанові норми поведінки громадян, власність на землю чи іншу приватну власність. Категорія «держава» у середні віки в сучасному розумінні слова майже зникла із лексики, а з'явилася у добу Ренесансу для визначення публічної влади (монархічної або міської) відмінної від сеньйорії та васалітету».³

Після падіння Римської імперії і Візантійської імперії правоздатність у Західній Європі була пов'язана із поняттям честі. Відповідно від наявності певного стану у Середньовіччі людина мала честь

¹ Харитонов Є. О. Історія приватного (цивільного) права Європи. Витоки. Одеса: 1999. С. 213-215.

² Г. Грубінко Історія держави і права зарубіжних країн. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/37725>

³ І. Цебрій, Н. Назаренко Духовне життя країн західної Європи в епоху. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tsebrii_Iryna/Dukhovne_zhyttia_krain_Zakhidnoi_Yevropy_v_epokhu_Serednovichchia_ta_rannoho_Prosvitnytstva.pdf

і, відповідно, могла захищати її у суді. Буття дворянином надавало можливість захищати свої інтереси у разі спору із іншими дворянами. Тому ми зазначаємо, що поняття правоздатності у Середньовіччі не використовується. Більше враховується релігійний, феодальний та соціальний статус.

Починається формування права у Середньовічній Європі із самого примітивного рівня розвитку суспільства, а сформувалося, як ми помітимо, за тими самими закономірностями як і у римському праві. Це не може не відзначити ще раз абстрактність норм і правил римського права. Раннє Середньовіччя представляє собою феодалізм, суспільний устрій, що обминув рабовласництво.

Римське суспільство і право досягнувши свого класичного ступеня і відображає, що у рабів правоздатності бути не може. Сама природа розвитку суспільних відносин показала, що формування правосуб'єктності пов'язане із наявністю майна, а саме головне – земельної ділянки. Так, колони, щоб бути суб'єктом права закріплювалися до землі.

Потреба у землі прив'язувала селян до покровителів, які були ближче до короля. Вони отримували покровительство за несення певних обов'язків. Втрата землі тягла за собою втрату особистої свободи. Що означало втрату правосуб'єктності. Людина прив'язувалася до землі і не могла переходити від одного феодала до іншого. Так встановлювалися межі прав і обов'язків.

Формування законів у X ст. вже показує механізм формування правоздатності, перехід від самоуправства, помсти, до врегулювання правовідносин державою. За помсту у Салічній правді встановлений штраф. Вбивство раба вимагало лише відшкодування ринкової вартості.

З часом помітне вдосконалення правового регулювання: спочатку штраф сплачувався лише постраждалим, пізніше було встановлено, що штрафи сплачуються державі, а третина – постраждалому.

Потрібно підкреслити, що таке закріплення людей до земельної ділянки, закріплення їх залежністю, обтяження податковими та фінансовими повинностями було запозичено або сформувалося під прямим пізноримським впливом. У часи Діоклетіана та Костянтина в Римі встановлювалися податки, які закріплювали законом людей (колонів) до землі.

«У середні віки відбувається феодалізація політичного, соціально-економічного життя, що означає приватизацію влади правителем (королем, сеньйором) і держава уявляється як особиста власність володаря. Після його смерті все, що правителю належало, найперше – територія, поділялася порівну між спадкоємцями».¹

Таким чином, відповідна прив'язка людини до землі стає ознакою наявності правоздатності.

Як абстрактна можливість, як ми розуміємо у сучасному праві, правоздатність не розумілася. Формується поступово і правоздатність та інститут представництва. Тому правоздатність формувалася на підставі правового статусу, стану у ієрархії феодальних відносин. Із цього слідує, що здійснювати свої права та реалізовувати свої інтереси можуть суб'єкти через інших: васал діяв від імені сюзерена, феодальні збори – як представництво станів при монархові. В приватній сфері – існували довірені особи по типу *procuratores* у римському праві.

Із розвитком торгівлі виникає потреба в універсальних правових категоріях, які б підходили різним правовим системам. Розвиваються міста та правові школи. У XII ст. відбувається початок рецепції римського приватного права, за допомогою якої починають розробляти абстрактні концепції правоздатності, правосуб'єктності, юридичної особи. Особа вже розуміється як суб'єкт права, не зважаючи на її «стан».

У Середньовіччі склалася система права із трьох елементів (канонічне право, феодальне право та римське право).

Цікаво прослідкувати еволюцію юридичної особи, як суб'єкта права, формування його правосуб'єктності і еволюцію представництва, як відокремлену волю цих суб'єктів.

Отже перші спроби конкретизувати правосуб'єктність юридичної особи були зроблені в європейському праві у XII ст. у церковному праві каноністами. Виникла потреба надати самостійності у правовій сфері монастирям та церковним громадам. Граціон в «*Decretum Gratiani*» зазначає, що «корпорація може володіти майном незалежно від життя її членів».²

¹ Марченко О. М. Повсякденне життя народів Європи в епоху Середньовіччя. URL: <https://dspace.cusu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5ddb44d3-f0a5-4f74-9891-87773a23c169/content>

² Tierney B. *Foundations of the Conciliar Theory: The Contribution of the Medieval Canonists from Gratian to the Great Schism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1955. DOI:10.1017/CBO9780511522305

Звідси і формується правосуб'єктність юридичної особи, як самостійної абстрактної категорії, закладається принцип її майнової самостійності і відповідальності.

Ще одним прикладом формування юридичної особи у Середньовіччі були університети, наприклад, Болонський університет на підставі привілею «*Authentica Habita*»¹ отримав можливість самостійно виступати у суді та володіти майном. Колектив у вигляді студентів та викладачів потребував представника, який би діяв від імені університету. І це стає не просто механізмом, а правовим принципом. «Слово «*universitas*» спочатку застосовувалось тільки до схоластичних гільдій... із часом... стає саме по собі розумітись, як виключно саморегулююча спільнота, яка визнана та санкціонована церковною та цивільною владою».²

Університети сприяли формуванню правових систем...університети готували юристів...готували кадри, та спрямовували інших відносно правових систем, які вони допомагали розробляти.

Університет у середньовічній Європі розглядався як корпорація (*universitas scholarum et magistrorum*), яка мала правосуб'єктність незалежно від окремих осіб.

Таким чином сформувалися відносини, в яких представники (ректор університету) діє від імені колективу, а не від власного імені, як це було в римському праві при особистому дорученні.

Міські громади також, як у римському праві набули ознак юридичної особи. Для захисту інтересів заможних громадян були створені великі гільдії.³

Ентоні Блек вважає римське право, і, зокрема його поняття *universitas*, визначальним на ранніх етапах руху за комуни.⁴

«Традиція канонічного права поєдналася з римським правом. Римське право було знов відкрите ближче до кінця XI ст. та почало

¹ Rashdall H. *The Universities of Europe in the Middle Ages*. Oxford: Clarendon Press, 1895. URL: <https://ia800207.us.archive.org/33/items/universitieseur102rashuoft/universitieseur102rashuoft.pdf>

² D. Cantoni (2010) – Berkeley Haas working paper https://haas.berkeley.edu/wp-content/uploads/universitiesdraft_20100608.pdf

³ Д. Де Рюшер. Верховенство права в містах середньовічних міських земель: розбудова громади в контексті URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s40803-023-00197-x?utm_source

⁴ A. Black. *Political thought in Europe*. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/political-thought-in-europe-12501450/097CE2CAD46EF59558C442C3E7DD7B5D>

викладатися в університетах по всій Європі. Випускники юридичних факультетів займали посади у адміністраціях, що забезпечувало часте використання на практиці римської термінології та конструкцій. Вперше міське громадянство було детально описане в муніципальному праві міст (Прикладом є Маасрихт. У 1109 р. є згадка про «*jus civile et forense*» в листі. Перша згадка про місто як *civitas* датується 1204 р. Можливо були згадки раніше.)

Можна зазначити, що у Середньовіччі відбуваються значні зміни у сфері правосуб'єктності. Суб'єктом права буде не тільки індивід, але й колектив, в якому воля виражалася незалежно від волі її членів. В той же час формування окремої волі колективу означає, що формується фігура представника, який діє не від власного імені, а від імені колективу, який він представляє.

Ще одним випадком представництва є представництво опікуна та піклувальника над недієздатними та обмежено дієздатними. Правосуб'єктність, дієздатність та правоздатність залежить від віку та психічного стану. Опіка та піклування у Римі було почесним обов'язком, не передбачало збагачення. Якщо дії опікуна завдавали шкоди підопічному, то такі дії визнавались безчесними.

У Середньовіччі у стані селян не встановлювалися опіка та піклування. Це пояснюється відсутністю в них майна та майнового інтересу. Тому їх правосуб'єктність як поняття не була сформована.

Що стосується дворянства, другого стану, то встановлення опікуна було важливим інститутом, достатньо врегульованим. Майно, а особливо земельна ділянка, титул та влада були в середовищі дворян об'єктом майнового регулювання, і підлягало передачі у спадок. Тому необхідно було забезпечити безумовний, обґрунтований правом контроль над майном.

Отже для селян характерним було відсутність відносин опіки та піклування та нерозвиненість правоздатності. Що стосується дворянства, то сеньйор та монарх слідкував щоб над майном такого малолітнього або хворого встановлювалася опіка. Опікуни діяли від імені підопічного, керували його майном та користувалися його прибутком. «Король буде мати опіку над землями природжених дурнів... брати прибутки без розтрат і знаходити їх потреби».

Що стосується недієздатних: «Прерогатива короля щодо «*idiots/lunatics*» також побудоване на засадах не розтрати (*non-waste*) і утри-

мання майна з прибутків». Це підтверджує публічно-правовий характер опіки речового стану».¹

Ускладнення суспільних відносин, розвиток торгівлі та економіки вимагали змін у всіх основних інститутах права, з'явилися нові види угод, виникла потреба їх укладення на відстані. Формується поняття правосуб'єктності, за якої можливо було передача прав і обов'язків через іншу особу, яка діє в межах наданих повноважень.

Отже, на розвиток поняття представництва в римському праві сприяла наукова та дослідницька діяльність глосаторів.

Сам економічний стан значно відрізняється від життя у Стародавньому Римі. Розвивається торгівля і міста, безпосередньо застосовувати римське право не було можливим. Глосатори (Ірнерій, Булгаріус, Аккурсій) займалися інтерпретуванням положень першоджерел римського права, в основному Дігест, готували короткі коментарі – глоси.

Глосатори більш широко ніж у римському праві починають розуміти представництво. В римському праві не визнавали наявність внутрішніх домовленостей між представником та представляємою особою. Наприклад, Аккурсій вказує, що у *mandatum cum libera* дії повіреного породжують обов'язки для представляємої особи, за наявності його схвалення (*ratihabitio*).

У торгівельних відносинах вони розвинули думку, що *institutor* (управитель господарством за римським правом) міг укладати угоди у межах ввіреної йому справи, які створювали обов'язки для власника цієї торгової організації.

У XIV- XV ст. постглосатори більше займалися адаптацією римського права до активних торгівельних відносин. Представництво вони також намагалися адаптувати до сучасних потреб. Визнавали види представництва – законне та договірне, визначили поняття повноваження (*potestas*). Представник вважався особою, яка виконувала волю особи, яку представляють, та визначали обсяг повноважень спеціальним дорученням. Це заклало фундамент розвитку німецької доктрини представництва у XIX ст.

В результаті їх діяльності сформувалася концепція прямого представництва у *jus commune*, що представник, діючий у межах своїх

¹ M. McGlynn. *Prerogativa Regis in Early Tudor England*. URL: <https://www.collectionscanada.ca/obj/s4/f2/dsk3/ftp04/nq35246.pdf>

повноважень безпосередньо створює обов'язки особі, яку представляють.

Її концепція прямого представництва актуальна по цей час.

Глосатори та постглосатори обрали цю концепцію поєднавши *mandatum* римського права із представництвом у процесуальному праві: *cognitor* та *procurator in iudicio* – судових представників.

Різноманітні пошуки створили суперечливі концепції, виникає необхідність у створенні якоїсь загальної доктрини. Гуго Гроцій у XVII ст. зумів поєднати положення традиційного римського права із практичними здобутками у договірному праві у сфері міжнародної торгівлі. Його концепція полягала в тому, що він розробив концепцію представництва не як механізм здійснення дій від імені іншої особи, а як універсальну категорію, що властива різним суб'єктам – індивідуальним і колективним. Його ідеї знайшли відображення у наступному розвитку законодавства та закріпилися у основних європейських кодексах цивільного права.

Концепція Гуго Гроція формувалася в умовах значних трансформацій у Європейській політичній та правовій системах, зростанні торгівельних компаній. В результаті чого сформувалася правосуб'єктність правосуб'єктність абстрактних категорій «держав», як суб'єктів правових відносин.

Можна зазначити, що саме представництво, як інститут приватного права набуває тут значення. Адже у державі виникає потреба у врегулюванні своїх відносин через представників.

Неможливо заперечувати важливість теорії Гуго Гроція, теорії, яка вперше у цивільному праві зафіксувала наслідки представництва. Однак варто зазначити, що представництво було розглянуто як наслідок доручення, чим воно не є за своєю суттю. Теорія Гроція базувалася фактично на фікції, за якою «коли представник діє в певному місці, це рівнозначно тому, що довіритель сам присутній тут, і його волевиявлення діє через представника».¹

Голландські вчені-юристи у XVII ст. розробили концепцію прямого представництва, за якою представник не виступає стороною угод, укладеної від імені іншої особи. Вони відмовилися від принципу сформованому Ульпіаном «*alteri stipulari nemo potest*» і дозволили набуті самим особам прав і обов'язків через дії іншої особи.

¹ Rigaux F. Le statut de la représentation, étude de droit international comparé. 1963. P. 40

Важливим досягненням вчених природного права була ідея фікції, «коли представник діє у певному місці, де це рівнозначне тому, що довіритель сам є присутнім тут, це його волевиявлення діє в особі представника».

Це стало важливим досягненням юристів школи природного права. Розвиток такої концепції призводив до появи двох підходів: по-перше, довіритель зобов'язується стосовно третьої особи тільки в обсязі повноваження, яким він наділив представника (ст. 1998 ЦК Франції). По-друге, почали застосовувати положення про доручення до всіх ситуацій, які містять у собі представництво. Починається змішування понять «представництва» та «доручення», навіть їхня підміна. Доручення, інститут договірної права, стає законним і таким, що резюмується, коли закон надає повноваження представництва особі, що має певний юридичний статус, коли ані закон, ані договір не передбачають виразно такого повноваження.¹

Отже основною ідеєю Гуго Гроція є те, що представник діє у межах довіреності, в якій обмежені, або зазначені його повноваження. У випадку, якщо повірений перевищує свої повноваження, для нього настає деліктна відповідальність.

Далі Р. Ієрінг розвинув теорію, відповідно якої представництво автономне від довіреності. Він перший зазначив, що не тільки договір представництва може бути підставою для повноважень представника але й інші договори (трудовий договір, договір про спільну діяльність). Довіреність (mandate) відповідно Р. Ієріngu – це внутрішні відносини представника та особи, яку представляють, а «представник» – це зовнішня форма. Його ідею розвинув П. Лабан у своїй «теорії сепарації», що базується на строгому поділі між договором доручення, тобто договором між довірителем і повіреним, з одного боку, і повноваженнями представництва, тобто повноваженнями, що має представник – повірений для укладання договору з третьою особою на користь особи, яку представляють – довірителя, з іншого.²

Такий підхід закріпився у німецькому Торговому уложенні, а також у Цивільному уложенні Німеччини (§§ 164– 181, а також ст. 1980–2100).

¹ Rigaux F. Droit international prive. Bruselles, 1977. T. I. P 49.

² Pelichet M. rapport sur la loi applicable d'intermediaires. 1978. P 17.

Цей підхід дозволяє захистити інтереси третіх осіб, тому що всякі обмеження повноважень представника з боку довірителя матимуть силу лише, якщо вони закріплені у законодавстві.

Відповідно такого підходу у німецькому законодавстві встановили, що захищають інтереси третьої особи, навіть якщо вона знала про перевищення повноважень представником.

Протиріччя між концепцією П. Лабана та Г. Гроція відобразилася у протиріччі між представництвом у континентальному праві та агенсу у системі загального права.

Україна, як і більшість країн закріпила у законодавстві концепцію П. Лабана, але з певними обмеженнями, щодо відповідальності представника перед третьою особою. Континентальна система має 2 підходи до регулювання – властива французькій правовій системі і німецькій. Відповідно французької системи передбачено більше свободи поведінки представника ніж це передбачено у дорученні, це наближує цей підхід до німецької. Але німецьке право ще додатково спеціалізує кожну категорію посередників.

Англосаксонська система у представництві базується на системі тотожності, «*doctrine of identity*», є певною протилежністю теорії сепарації. Представник у цій концепції це «*alter ego*» доручителя та діє у межах наданих повноважень. Представництво у цій концепції не інститут, а конкретні відносини. «Агенсу – це конкуренція загальна, яка охоплює будь-яку ситуацію, коли одна особа діє на користь іншої особи. Це консенсуальне відношення між двома особами у рамках якого одна з них (агент), одержує від іншої (принципала) повноваження здійснювати які-небудь дії для останнього.¹ Представник наділяється повноваженнями волевиявленням доручителя (словесно або мовчазною згодою), повноваження («*implied authority*») згідно цієї концепції може виявлятися також із обставин, в яких вони знаходяться. Відповідно загального права представництво може виникнути навіть у випадку, коли між довірителем і повіреним не має договору. Це створило так зване «мниме представництво», в результаті якого у третіх осіб виникають із правовідносин відносини представництва, навіть якщо агенту повноваження не були надані. Для системи загального права підґрунтям такої концепції буде категорія естопель (*estoppel*) – згідно якої по-

¹ Regaux F. Rigaux F. *Droit international prive*. Bruxelles, 1977. Т. I. Р 49.

передня поведінка сторони створює обґрунтовані очікування для іншої, не можна зловживати «очікуваннями» та отримувати вигоду з цього.

Тому особа у теорії тотожності «може нести відповідальність на базі абстрактного права, хоча воно ніколи не давало доручення особі, яка діяла від його імені».¹

Англосаксонська та континентальна системи розрізняються в тому, що поділяють представництво на пряме та непряме. У прямому представництві представник безпосередньо створює права і обов'язки довірителю, діючи від його імені.

У непрямому представництві, яке характерне для англосаксонської системи, представник укладає правочини від власного імені, але в інтересах іншої особи (наприклад, комісіонер). Представник наступним кроком передає довірителю права і обов'язки, звичайно через цесію чи іншим внутрішнім договором.

Дослідженнями окремих питань представництва в українському законодавстві займалися О. І. Харитонова, А. І. Дришлюк, О. І. Северова, пов'язані з ним питанням ведення чужих справ без доручення займалися Є. О. Харитонов, В. О. Зубар, С. О. Погрібний.

Представництво в Україні ґрунтується на концепції «діяльності». Відповідно неї представництво це діяльність або сукупність дій, що полягають у здійсненні угод та інших юридичних дій однією особою (представником), що діє у межах повноважень від імені іншої особи – того, кого представляють.

Як у римському праві – у цивільному праві розрізняють представництво, засноване на законі і договорі. Відповідно гл. 6. ЦК України регулюється питання опіки та піклування. Відповідно ст. 58 ЦК України опіка встановлюється над малолітніми, позбавленими батьківського піклування. Також може встановлюватися опіка над майном малолітнього (ст. 74 ЦК України), а також над майном особи, перебування якої невідомо.

Встановлення опіки та піклування згідно з законодавством України здійснюється судом або органами опіки та піклування. Опікуни здійснюють всі юридично значні дії замість підопічного, він обмежений в укладанні правочинів відносно себе та своїх близьких родичів, крім дарування або безоплатне користування на користь підопічного.

¹ Perlichet – вказана праця . стор. 17

Щодо відчуження нерухомості, то розпорядження ним могло передаватись лише з дозволу органів опіки та піклування та потребує нотаріального посвідчення.

Піклування встановлюється над обмежено дієздатними та неповнолітніми.

Піклувальник не діє замість підопічного, а надає згоду на здійснення правочинів підопічним.

Крім того, згідно з чинним законодавством передбачений інститут помічника, який дозволяє повністю дієздатній особі призначити собі особу, яка допомагатиме при здійсненні її прав і обов'язків, він має право, відповідно до ст. 78, після відповідного призначення, отримувати пенсії, аліменти, зарплату, поштову кореспонденцію. Такі послуги є платними, на відміну від представництва батьків, опікуна та піклувальника.

Крім того підставою виникнення представництва на підставі закону можуть бути інші умови – наприклад, перебування у шлюбі, або представництво внаслідок обставин (німецьк. *Aus den Umständen* § 56 HGB). Представництво без повноважень виникає у ситуаціях, коли обставини свідчать про те, що особа, уповноважена на певні дії, наприклад, одягнена в певну уніформу, розташована у касі магазину. В цьому випадку відповідні папери, договір або довіреність третій особі не надають, але розуміння, що особа має право діяти від імені довірителя виникає.

У такій конструкції саме волевиявлення довірителя свідчить про намір його укласти правочин із третьою особою.

Історично відносини із обставинки у цивільному законодавстві України беруть свій початок із Цивільного кодексу УРСР 1963 року, в якому встановлювалося що: повноваження можуть впливати із обставинки в якій діє представник (продавець в роздрібній торгівлі, касир, тощо).

В новому ЦК України представництво із обставин виникають внаслідок, наприклад, перевищення повноважень (ст. 241 ЦК України). Якщо довіритель схвалить дії представника із перевищенням. Також якщо довгий час своєю поведінкою довіритель свідчив, що таке перевищення його влаштовує, то застосовують принцип добросовісності, і, навіть у разі спору суд може визнати перевищення повноважень представника дійсним.

Схвалення може бути вчинено конклюдентними діями (ст. 241 ЦК України). В такому випадку довіритель активно не схвалює але вчиняє дії, які свідчать про прийняття.

Судова практика підтверджує, що у випадку, коли у третьої особи існують підстави вважати законність та обґрунтованість обставин, що викликають юридичні наслідки, то такі інтереси третьої особи підлягають захисту. Наприклад, Постанова КГС від 17.05.2024 у справі № 910/17772¹, встановила, «що повноваження такої особи впливає із обстановки». В судах попередньої інстанції вказували, що позивач (банк) не надав до суду доказів, що підтверджують настання гарантійного випадку та обов'язку відповідача сплатити кошти за банківською гарантією.

Колегія судів не погодились із висновком постанови об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі ВС України, згідно якої при вирішенні спору про існування обов'язку гаранта сплатити за гарантією до предмета доказування входить, у першу чергу, дослідження наявності чи відсутності виникнення відповідного обов'язку – гарантійного випадку (порушення боржником зобов'язання, забезпеченого гарантією), а не формальне дослідження виключно наявності заяви про сплату за гарантією, та вважала за необхідне від такого висновку відступити, зазначивши, що законодавчі норми (ст. 560, 562, частина перша, третя статті 563, частина перша, третя статті 565 ЦК України та частина перша, третя статті 200 Господарського кодексу України) слід розуміти таким чином, що гарант не вправі робити висновків щодо наявності чи відсутності обов'язку принципала, а має платити, якщо вимога та додані документи (якщо вони передбачені умовами гарантії) за зовнішніми ознаками відповідають умовам гарантії.

В той же час Верховний Суд вказує, що не може бути визнаний дійсним правочин представника, який необґрунтовано перевищив повноваження і довіритель не створював обставини, які б свідчили про наявність у представника таких повноважень. Наприклад, справа щодо відчуження квартири чеської компанії-власника. Позивач стверджував що квартира вибула із його законного володіння внаслідок незаконних дій іншої особи, яка не була на них уповноважена. В

¹ Постанова КГС від 17.05.2024 у справі № 910/17772/20 URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud_rishennya_obedn_palati_kgs_vs/2024_09_13_910_17772_20

рішенні Верховний Суд України наголосив, що положення ст. 241 ЦК України щодо наступного схвалення правочину не може бути застосовані до правовідносин, коли правочин укладений від імені особи іншою особою, яка взагалі не була уповноважена на таке представництво (не мала жодних повноважень діяти від імені свого довірителя, а отже не могла їх перевищити).¹

Свідчити про обставини справи можуть якісь зовнішні об'єктивні факти, місце, магазин, офіс, форма, не вказані застережуючих зазначень, оголошень, дозволено допуск для звичайної перевірки третіми особами.

Конструкція представництво із обставин, як зазначалось раніше, було розроблене у німецькому законодавстві у § 58 HGB встановлено: « хто працює у крамниці чи відкритому складі, вважається уповноваженим на продажі та приймання, що звичайно там відбуваються». Тобто у німецькому законодавстві прямо закріплено у законі представництво із обставин.

Також § 171-173 BGB положення що оголошена довіреність захищає інтереси добросовісного контрагента.

У французькому законодавстві також існує така концепція, що дозволяє не перевіряти мандат (повноваження), якщо обставини підтверджують його повноваження.

У Польському цивільному кодексі також зазначено у ст. 97 «Особа, що діє в локації підприємства, призначеному для обслуговування публіки, у разі сумніву вважають уповноваженою на вчинення правочинів, які зазвичай там відбуваються».

Отже, хоча в українському законодавстві прямої на представництво із обставин не міститься, але тенденція розвитку і розуміння провадиться відповідно підходу властивому законодавству цивільного законодавства континентальної Європи. Зазвичай використовується презумпція добросовісності особи, яка виконує договір у обставинах, що свідчать про її повноваження.

Представництво із обставин вказує на обставини, за яких у третіх осіб створюється легітимне уявлення, що у представника є підтверджені повноваження. Це може виявлятися у місці – знаходженні у офісі, а також певній посаді (наприклад, директор) або допуск

¹ Публікації 03 травня 2023 р. <https://golaw.ua/ua/insights/publication/pravochin-ukladenij-ne-upovnovazhenoyu-na-predstavnicztvo-osoboyu-ne-mozhe-buti-shvalenij>

до процесу та усталена практика. Все це свідчить про можливість сприйняти посадових осіб юридичної особи у якості представників із обставин.

Потрібно зазначити, що законодавством України не заборонена та не обмежена концепція представництва із обставин для юридичних осіб. Тому, якщо поведінка юридичної особи свідчить про існування мандату для третіх осіб, то у випадку наступного схвалення, або вчинення конклудентних відповідних дій (ст. 241 ЦК України) у юридичної особи виникатимуть зобов'язання в результаті дій такої посадової особи.

Для юридичних осіб орган юридичної особи не є «представником», а є способом здійснення функцій юридичною особою (ст. 92 ЦК України – «юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи»), ст. 97 ЦК України вказує, що управління товариством здійснюється через свої органи (загальні збори, виконавчий орган). Тому, відповідно, якщо директор (або управління) здійснюють якісь дії, наслідки їх дій настають безпосередньо для юридичної особи.

«Іноді угоди уклалися представником, але в них не згадується ім'я особи, яку представляють. Суди, відповідно до роз'яснення Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання, практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними» від 12 березня 1999 р. № 02-5/111виходять із такого: якщо керівник мав відповідні повноваження, але у тексті угоди помилково відсутні вказівки на те, що її укладено від імені юридичної особи, то сама лише ця обставина не може бути підставою для визнання угоди недійсною. У таких випадках угоди слід вважати укладеною від імені юридичної особи.»¹

В цілому враховується буквальне розуміння законодавства України, та правочин набуде чинності для довірителя, якщо сам довіритель схвалить його (ст. 241 ЦК України). Судова практика також свідчить про можливість застосування ст. 211 ЦК України через фактичні дії із схвалення зборами, прийняттям оплати. Вказується, що «... наступне схвалення створює, змінює й припиняє -з моменту вчинення»²

¹ Поняття, види, суб'єкти представництва. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/law/9661>

² див. наприклад, Вищий Господарський Суд України 12 березня 2015 року Справа № 911/2950/14

Також в судовій практиці закладені певні обмеження у самоуправстві посадовців, які здійснюють свою діяльність відповідно закону, трудового договору, статуту. Суди тлумачать, що вирішальним для осіб є інформація, що вказана у Єдиному державному реєстрі.

Таким чином, якщо юридична особа приймає діяльність посадової особи, публічно її не обмежує, вважається, що вона сама несе відповідальність за її дії. Якщо ж є певні підстави для третіх осіб сумніватися у повноваженнях посадової особи і треті особи не вжили заходів щоб перевірити його повноваження слід вважати, що ці треті особи свідомо ризикують, та не можуть посилатися на добросовісність.

Пов'язаним питанням із представництва без мандату, здається, зобов'язання, що виникає із «ведення чужих справ без доручення». Цей інститут врегульований Цивільним кодексом України у гл. 79. Встановлюється, що у випадку якщо особа вчинила дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення у обставинах, які загрожували небезпекою настання невігідних майнових наслідків, то, у випадку, якщо її дії будуть наступно схвалені іншою особою, то до надалі до відносин сторін застосовуються положення про відповідний договір. Такі відносини мають ознаки представництва із перевищенням повноважень а також представництва із обставин.

Отже, інститут «ведення чужих справ без доручення» (*negotiorum gestio*) був закладений в часи ще формування римського права. І був одним із основних інструментів вчинення дій в інтересах іншої особи. Відповідно цього квазідоговору гестор веде справи іншої особи (домінуса), не має на це відповідного доручення. Його права визнавались, коли вони були корисні домініусу, і він прийняв таку допомогу, і прийняв на себе наслідки. Ульпіан зазначав: «Ведення чужих справ без доручення – означає, що хтось береться за справи іншого за його відсутності, без доручення, але при цьому він звик отримувати переваги та недоліки іншого» (Д. 50.16). Ідея була наступною – в цілому ніхто не зобов'язаний піклуватися про справи іншої особи, і не може втручатися у справи іншого, але, право захищало інтереси того, хто добровільно піклується справами іншої особи. Тому відповідно, навіть без повноважень довіреності визнавалося, що добросовісна і розумна поведінка гестора створює юридичні наслідки для господаря майна.

Слід зазначити, розглядаючи питання місця інституту ведення чужих справ без доручення, що європейські правові системи в цьо-

му питання пошли шляхом розуміння цього інститут, як це було у римському праві. Тобто як певний елемент представництва. Про це свідчить структура Цивільного уложення Німеччини, в якому 12 розділ має назву «Доручення і договори про ведення справ», а розділ 13 «Ведення справи без доручення». У Цивільному кодексі Польщі є окрема глава 22 «ведення чужих справ без доручення» (ст. 752- 757), яка знаходиться між главами «Доручення» та «Договір доручення».¹

В сучасному цивільному праві України зобов'язання із ведення чужих справ із доручення мають назву «вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення». Таке зобов'язання виникає коли інша особа діє в інтересах господаря речі, без попереднього доручення, вчиняє дії навмисно, свідомо, якщо майновим інтересам домінуса загрожує реальна небезпека. У такому випадку така особа, що допомагала власнику має право на відшкодування витрат та за деяких випадків відшкодування збитків гестора. Також така особа має негайно, при першій можливості попередити домінуса про те, що він вживає заходи, для захисту його майна, тому що інакше, гестор нібито втручається в справи іншої особи і обмежує його права. Можлива ситуація, що власник майна не схвалить дії гестора, тоді гестор має ці дії припинити. Якщо він діятиме без дійсної волі господаря майна, або така діяльність не буде пов'язана із реальною загрозою завдання шкоди майну, або взагалі загроза уявна, а не реально, то такі дії гестора будуть розумітися як завдання шкоди.

У випадку, коли власник майна схвалить його дії, то настають наслідки відповідних договірних відносин. Це можуть бути договори поруки, підяду, схову та інші. І, відповідно гестор може стати повіреною особою.

Якщо гестор не має можливості негайно отримати згоди від домінуса схвалення своїх дій, то він має діяти відповідно доброї совісті, добросовісності, його дій мають бути спрямовані на максимальне зменшення майнових витрат домінуса.

Схожі концепції у цивільному законодавстві Франції та Німеччини, передбачений інститут ведення чужих справ без доручення у надзвичайних обставинах та, якщо ці дії відповідають інтересу власника

¹ Пеструев Д. М. Регулювання ведення чужих справ без доручення у цивільному законодавстві Польщі. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/474ff-219-a88c-4cde-97ea-ca4569f1ef7/content>

майна, але його волю не можна передбачити. У Цивільному кодексі Франції ст. 1301-1301-5, прямо покладається обов'язок компенсувати витрати гестору з боку власника майна, в чітких інтересах діяв гестор. Не має значення, чи присутній був свій власний інтерес у гестора чи ні. У німецькій правовій системі дещо інакше – необхідно довести правильність та неправильність поведінки гестора. Але в обох системах передбачено, що це внутрішні відносини між особою, що діяла в інтересах власника майна та самим власником (домінусом), тобто на треті особи їх відносини впливу не мають.

Тому і інститут ведення чужих прав без доручення відрізняється від представництва без повноважень та представництва із обставовки. У відносинах представництва без повноважень юридична особа, наприклад, може схвалити дії свого працівника, хоча він діяв і без доручення. Також якщо обстановка вказувала на наявність повноважень у представника, то відповідно принципу добросовісності – третя особа діяла відповідно праву, а довіритель сам створив обставини, які свідчать про наявність у представника повноважень. Тому відповідно ст. 241 ЦК України таке представництво буде вважатись вчиненим зі згоди довірителя. У відносинах ведення чужих справ без доручення – внутрішні відносини, і представницькі відносини із третіми особами з самого початку не виникають, а виникатимуть, якщо буде повідомлення про дії гестора домінусу, буде схвалені такі дії і тоді, можливо, буде укладений договір доручення. Тобто третіх осіб в даній схемі ще не існує. Хоча треба зауважити, що у випадку, коли дії гестора із третіми особами, які мають ознаки представництва будуть схвалені з боку домінуса, то вони набувають сили з самого початку їх (дій) вчинення.

Ще одним цікавим аспектом сучасного українського законодавства в сфері представництва є конструкція комерційного представництва. Це відносно новий інститут, є результатом сучасного цивільного торгового обігу. Показово, що «комерційне представництво» як явище не могло існувати в часи формування римського приватного права, і відлуння такої позиції відображається у правовому регулюванні комерційного представництва.

В римському праві, як зазначалось, все ж таки існувало представництво на підставі певної домовленості, але офіційно не визнавалось. Це мов'язане, як було вказано і особливостями статусу

особи у римському праві. Крім того, що не визнавалось договірне представництво, уявити собі, що представник отримував за такі дії оплату було зовсім неможливим. Допомога у вчиненні дій в інтересах іншої особи вважалось «дружньою» послугою, доручення було угодою доброї совісності, привілеєм і ознакою виключного високого статусу римського громадянина. У відносинах, які містять ознаки представництва у римському праві представник має діяти в інтересах довірителя, добросовісно і так само дбайливо, як до власного майна.

Але з розвитком економічних і торгових відносин виникають відносини комерційного представництва, що є результатом здобутку континентального права. В англо-саксонській правовій системі не має специфікації у представництві.

В Україні істотні особливості має здійснення прав і обов'язків сторонами відносин комерційного представництва (ст. 243 ЦК України): вимога системного характеру дій комерційного представника, надання йому право одночасно представляти різні сторони в угоді, якщо на це є їхня згода або якщо така можливість передбачена законом. У будь-якому випадку комерційний представник зобов'язаний виконувати дане йому доручення з дбайливістю звичайного підприємця. Не допускається здійснення угод комерційним представником від імені особи, яку він представляє щодо себе особисто.¹

Отже у Цивільному кодексі України відповідно до континентальної концепції правила про представництво та довіреність містять загальні положення, які розповсюджуються на всі особливості представництва. В тому числі регулюють відносини комерційного представництва. Тому цікавим, здається розглянути питання про можливість представлення особою одночасно двох сторін, враховуючі, що існують інші випадки представлення інтересів двох сторін, не використовуючи представництво – таке як комісія, або договір з управління майном. Також важливим питанням в даному випадку є конфлікт інтересів і конкуренція інтересів між представником та довірителем. Така складна та заплутана конструкція пов'язана із викликами, які породжують сучасні вимоги обігу до правового інституту представництва.

¹ Дришлюк А. І. Агентські угоди: цивілістичні аспекти: дис. ...канд. юрид. наук. Одеса, 2003. С. 122.

Конкуренція інтересів при представництві має значення в тому сенсі, що в цілому представник не може діяти взагалі-то у власних інтересах, а також в інтересах особи, представником якої він одночасно є, крім випадків комерційного представництва (ст. 238 ЦК України). Що відображає ідею представництва як фідучіарної угоди, що базується на довірі. Відстоювання власних інтересів, або інтересів іншої особи зменшує ступінь відстоювання інтересів довірителя, і в загалі може завдати йому шкоду.

Роз'яснення такого положення надав, наприклад Верховний Суд України у своїй постанові Постанова Верховного Суду від 1 лютого 2023 року у справі № 569/19674/19.¹ Справа полягала в тому, що Батько позивачів прийняв будинок після смерті своєї матері у спадщину. Його спадкоємці після його смерті подали позов до суду на одну із спадкоємців майна батька, вимагаючи визнати договір купівлі-продажу будинку недійсним. Ця спадкоємиця до смерті бабусі (матері батька) на підставі виданої бабусею довіреності продала цей будинок своєму чоловікові. Суд визнав цей договір купівлі продажу недійсним на підставі того, що такий договір не відповідав інтересам бабусі, а також через те, що представник діяла в своїх власних інтересах. Конституційний суд зазначив, що «Оспорені позивачами договори, сторонами яких вони не були, унеможливлюють реалізацію ними свого цивільного права, а саме права на спадкування майна після смерті їхнього батька, тобто вони є заінтересованими особами і набули право на оспорення договорів (ч. 3 ст. 215 ЦК України). Довіреність свідчить про наявність між особою, яка її видала, та особою, якій її видано, правовідносин, які є представницькими. Відповідно до ч. 3 ст. 238 ЦК України представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є, за винятком комерційного представництва, а також щодо інших осіб, встановлених законом. Отже, якщо представник вчинив правочин не в інтересах довірителя, а у своїх, то це є підставою для визнання такого правочину недійсним».

Отже, представник не може представляти інтереси обох сторін, але виключення є у сфері підприємницької діяльності, яка носить ризиковий характер.

¹ Постанова Верховного Суду від 1 лютого 2023 року у справі № 569/19674/19 URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1400115>

При комерційному представництві, таким чином, представнику необхідно застерігатись конкуренції інтересів не тільки відносно себе, але й не допускати конкуренцію інтересів між відповідними сторонами. Комерційне представництво, як і представництво взагалі, згідно загальних положень про представництво, має базуватись на довірі між особою, яку представляють та довіритель. Конкуренція інтересів між сторонами може виявитись внаслідок об'єктивної суперечливості обох сторін, яких він представляє.

З огляду на обрану тему доцільним ще проаналізувати питання правосуб'єктності у відносинах представництва за цивільним правом України.

Питання правосуб'єктності особливо має значення у добровільному представництві. У представництві за законом повністю правосуб'єктним має бути сам представник, у договірному – обидві сторони – представник та довіритель. Тобто можна помітити, що вимога бути правосуб'єктним для самого представника є незмінною і стабільною.

Правосуб'єктність складається із правоздатності (абстрактної здатності бути носієм прав і обов'язків) та дієздатності (здатності своїми діями набувати цивільних прав і обов'язків). Правосуб'єктність свідчить про можливість мати права і нести обов'язки, не завжди окремі суб'єктивні права кожному суб'єкту будуть належати. Тобто правосуб'єктність не полягає лише у сукупності певних суб'єктивних прав.

Правосуб'єктність, тобто здатність бути суб'єктом права походить із поняття status, яке було розроблене в римському праві, і представляє собою певний комплекс прав, актуальний (необхідний) для кожної правової системи.

Статус має значення для можливості здійснення різноманітних юридичних дій представником. У договірному представництві представник не може вчиняти більше дій ніж може вчиняти доручитель, тобто якщо доручитель не має відповідних суб'єктивних прав, він не може їх набути через представника. У законному представництві – інша порядок. Тут законні представники доповнюють своїм статусом правосуб'єктність підопічних.

Що стосується статусу третіх осіб – то вони мають бути носієм тільки таких прав і обов'язків, які необхідні для здійснення юридич-

них дій в даній конкретній ситуації. Крім того, відсутність у третьої особи необхідного статусу не буде тягнути визнання представництва між довірительом та повіреним недійсним. Тобто його статус визначального значення не має.

Отже у добровільному представництві представнику необхідно мати повну право- та дієздатність, іноді необхідно також мати додаткові елементи статусу – бути підприємцем, або мати відповідні дозволи. Якщо представником є юридична особа – їй також необхідно мати відповідний статус, що відображається у її статутних документах. Таким чином статус у представництві передбачає максимальний набір правових зв'язків.

Наявність статусу у представника може також слугувати підставою визначення: чи є в даному випадку взагалі представницькі відносини, чи має він на це повноваження? Це іноді може впливати на питання наявності чи відсутності взагалі правовідносин між «довірительом» та третіми особами (наприклад, договір буде визнаний недійсним). Також статус представника може визначати межі його повноважень – які юридичні дії він «в-праві» здійснювати, а які ні.

Відповідно статус представника вимагає ретельного вивчення і детального законодавчого врегулювання. Необхідно враховувати виклики сучасного суспільного життя, цивільного та економічного обігу, а також враховувати судову практику, для довершення у правовому регулюванні і захисту інтересів суб'єктів цивільного права.

Основні висновки. Дослідження містить багато відкритих витань, які цікаво буде далі розглядати. Сам інститут представництва знаходиться у постійній еволюції і має складну структуру, в різних правових системах має свої особливості. Представництво має великий шлях еволюції, сформувався одночасно із поняттям статусу суб'єкта і розвивався разом із цим поняттям. Приватне право було закладено в римському приватному праві і питання представництва та суб'єктності були закладені в ньому.

Правосуб'єктність прямо пов'язана із повноваженнями та визначає її зміст і межі. Представництво – це актуальний інститут, майже постійно особи в сучасних умовах глобальних відносин потребують укладення договорів і вчинення інших дій за допомогою представника. Дослідження еволюції представництва та правосуб'єктності це один із перших кроків для подальшого дослідження цього інституту,

зокрема, актуальним є дослідження представництва, його правового врегулювання у цифрових відносинах. Представництво – це явище викликане необхідністю практики, тому потребують постійного аналізу його еволюції.

Ключові слова: представництво, правосуб'єктність, римське право, європейське право.